

Ramil ƏLİYEV

Filologiya elmləri doktoru, professor

AMEA Folklor İnstitutu

e-mail: ramill.aliyev@gmail.com

ORCID № 0009-0003-0342-3586

<https://doi.org/10.59849/2309-7922.2024.2.3>

**“CIRTDANIN NAĞILI”NDA DİV VƏ CIRTDAN OBRAZLARININ
MİFOLOJİ SEMANTİKASI**

Xülasə

“Cırtanın nağılı” məşhur Azərbaycan nağılıdır. Bu nağılı uşaqlara sevdiren Cırtanın ağıllı, Divin isə ağılsız olmasıdır. Bu prizmadan yanaşanda uşaqlara Cırtan niyə ağıllı görünür? Məsələ bundadır ki, Cırtanın ağıllı olması qədim insanlarda tarixi şüurun formalaşması ilə bağlıdır. Mifoloji Cırtan tarixi şüura keçiddə ağıllı kimi təsvir olunmalıdır. Bunun səbəbi tarixi şüur prosesində də ağılsızlığın ağıllılıqla əvəz olunmasıdır. Bu, psixoloji sublimasiya nəticəsində baş verir. Nəzərə alaq ki, ən qədim insanlar ağılsızlıq dövründə yaşamışlar. Mifoloji şüurdan tarixi şüura keçiddə ağılsızlıq halı ağıllı olmaq halı ilə yerlərini dəyişirlər. Sonrakı dövrlərdə ağılsız olan ağıllı kimi təsvir edilir. Bu haqda bir çox dünya xalqlarının nağıllarında da ağıllı və ağılsız obrazlara rast gəlinir. Dediymiz kimi, bu proses qədim insanlarda tarixi şüurun və dərkətmənin formalaşmasından sonra başlamışdır. Bəs mifologiya bu haqda nə deyir? Bu məsələnin kökü çox dərinədir. Mifologiyada Cırtan və Div bu proseslərdən keçmişlər? Qəti şəkildə deyə bilərik ki, Div bu prosesi keçmiş, Cırtan isə keçməmişdir.

Divin mifoloji prosesləri keçməsinin başlanğıcında Əjdaha, Arslan və Təpəgöz kimi qədim totem və onqonları dayanır. Əjdaha xeyirxah tanrı kimi ona inananların nəzərində müqəddəs onqon olmuşdur. Müqəddəsliyini itirəndən sonra şər onqona çevrildi. Arslan da totem səviyyəsində fəaliyyət göstərmiş, sonradan şər qüvvəyə çevrilmiş, bu şər qüvvələrdən mifoloji şüurda Təpəgöz doğulmuşdur. “Kitabi-Dədə Qorqud”da da Təpəgöz şər əjdahanın, Aruzun övlədidir.

Əjdaha, Arslan, Təpəgöz və Div mifoloji zamanın özünə məxsus çağlarında mövcud olmuşlar. Riyazi-mifoloji dünyagörüşdə 4 rəqəmi ölümün rəmzi kimi əksini tapır. Bu baxımdan dördüncü sırada gələn Divdən sonra yaranış olmamışdır. Neqativ Divin Ölüb-Dirilmə və Böyüyüb Kiçilmə proseslərindən keçərək pozitiv Cırtana çevrilməsi baş verir. Nağılda da neqativ və ağılsız Divin ağıllı və pozitiv Cırtana çevrilməsinin səbəbi Ölüb-Dirilmə və Böyüyüb Kiçilmə prosesidir. Bundan sonrakı şüurda Div və Cırtan eyni mənşəli və əkiz qardaşlar kimi tarixin alt qatında qalmışlar.

Açar sözlər: Div, Cırtan, nağıl, ölüb-dirilmə, böyüyüb-kiçilmə, Əjdaha, Arslan, mifoloji şüur

Ramil ALIYEV

**MYTHOLOGICAL SEMANTICS OF THE OGRE AND DWARF
IMAGES IN “THE DWARF'S TALE”**

Summary

“The Dwarf's Tale” is a famous Azerbaijani tale. The fact that the Dwarf is smart and the Ogre is stupid is what makes this tale so popular among children. When approached from this perspective, why does the Dwarf seem smart to children? The thing is that the intelligence of the Dwarf is connected with the formation of historical consciousness in ancient people. The mythological Dwarf should be depicted as intelligent in the transition to historical consciousness. This is because in the process of historical consciousness, stupidity is replaced by intelligence. This happens as a result of psychological sublimation. Consider that the most ancient people lived in the era of stupidity. In the transition from mythological consciousness to historical consciousness, the status of being intelligent and the status of being unintelligent change places. In later periods, the unintelligent was described as intelligent. It is possible to come across intelligent and stupid characters in the tales of many peoples in the world. As we said, this process started after the formation of historical consciousness and understanding in ancient people. So what does mythology say about this? The roots of this issue are very deep. Did the Dwarf and the Giant go through these processes in mythology? We can definitely say that the Ogre went through this process, while the Dwarf did not.

Ancient totems and ongons such as Dragon, Arslan and Tepegoz are at the beginning of the Ogre's passing through mythological processes. The Dragon served as a sacred ongon in the eyes of those who worshipped it as a benevolent god. After losing its sacredness, it became a demonic ongon. Arslan also served at the totem level, later turning into a demonic power, and Tepegoz was born from these demonic powers in mythological consciousness. In "Kitabi-Dede Korkut", Tepegoz is the child of the demonic dragon Aruz.

Drakon, Arslan, Tepegoz and Ogre existed in their own mythological eras. In the mathematical-mythological perspective, the number 4 is reflected as the symbol of death. From this perspective, there was no creation after the Ogre, which is in the fourth place. The negative big Ogre goes through the processes of Death-Resurrection and Growth-Shrinkage and turns into the positive Dwarf. In the tale, the reason why the negative and mindless Ogre turns into the intelligent and positive Dwarf is the processes of Death-Resurrection and Growth-Shrinkage. From that moment on, the Ogre and the Dwarf remained in the lower layer of history as twin brothers from the same origin.

Keywords: *Ogre, Dwarf, tale, death-resurrection, growth-shrinkage, Dragon, Arslan, mythological consciousness*

Рамиль АЛИЕВ

**МИФОЛОГИЧЕСКАЯ СЕМАНТИКА ОБРАЗОВ ДИВ-ВЕЛИКАН
И ГНОМА В «СКАЗКЕ ГНОМА»**

Резюме

«Сказка Гнома» – известная азербайджанская сказка. Тот факт, что Гном умен, а Великан Див глуп, делает эту историю такой популярной среди детей. Если подойти с этой точки зрения, почему гном кажется детям умным? Дело в том, что интеллект гномов связан с формированием исторического сознания у древних людей. Мифологического Гнома следует изображать разумным в процессе перехода к историческому сознанию. Это потому, что в процессе исторического сознания глупость сменилась интеллектом. Это происходит в результате психологической сублимации. Давайте рассмотрим, что древнейшие люди жили в период неразумия. При переходе от мифологического сознания к историческому сознание неразумность меняется местами с состоянием разумность. В более поздние периоды неразумный человек описывается как разумный человек. Умных и глупых персонажей можно встретить в сказках многих народов мира об этом. Как мы говорили, этот процесс начался после формирования исторического сознания и понимания у древних людей. Но что говорит об этом мифология? Корень этой проблемы очень глубок. Проходили ли эти процессы в мифологии Гном и Великан? Мы можем с уверенностью сказать, что Гном прошел через этот процесс, а Гном – нет.

Древние тотемы и онгоны, такие как Дракон, Арслан и Тепегоз, стоят у начала прохождения мифологических процессов Див-Великан. Дракон стал священным онгоном в глазах тех, кто верит в него как в доброжелательное божество. Потеряв свою святость, зло стало продолжающимся. Арслан также проявил активность на тотемном уровне, а позже превратился в злую силу, из этих злых сил в мифологическом сознании родился Тепегоз. В «Китаби-Деде Горгуд» Тепегоз - ребенок злого дракона Аруза.

Дракон, Арслан, Тепегоз и Див существовали в свои эпохи мифологического времени. В математико-мифологическом мировоззрении число 4 отражается как символ смерти. С этой точки зрения после Дива, который занял четвёртый ряд, не было никакой формации. Преобразование отрицательного Див-Великан в положительного Гнома происходит посредством процессов Смерти-Воскресения и Роста-Уменьшения. В сказке причиной превращения отрицательного и неразумного Бога в разумного и положительного Гнома является процесс Смерти-Воскресения, Рост-Уменьшение. В более позднем сознании Див-Великан и Гном остались в субстрате истории как братья-близнецы одного происхождения.

Ключевые слова: *Див-Великан, Гном, сказка, смерть и воскресение, рост и уменьшение, Дракон, Арслан, мифологическое сознание.*

Azərbaycan nağıllarının təsnifatında bir çox alimlər tərəfindən – sehrli, heyvanlar haqqında, ictimai, məişət, alleqorik, totemik nağıllar başlığı altında qruplaşdırmalar aparılmışdır. Uşaq nağılları da öz məzmun xüsusiyyətlərinə görə sadalanan bölgüyə çox yaxındır. Yeganə fərq oradadır ki, uşaq nağıllarının personajları balaca uşaqların dünyagörüşünə uyğun seçilmişdir. Uşaq nağılları söyləyən nağılçı öz qarşısındakının estetik zövqünü nəzərə alaraq, onu təbiət obrazları ilə, mübaliğəli süjetlə tanış edir (4). Bu fikirlərimizi şərh etməyə çalışaq.

Sehrlı süjetini itirərək uşaq nağılı məzmununu alan nağıllar nisbətən yuxarı yaşlı uşaqların təfəkkürünə uyğun gəlir. Belə uşaqlar artıq nağıllardakı faktları başa düşməyə çalışır, oradakı mənfi obrazlara tənqidi nöqteyi-nəzərdən yanaşa bilir, uşaq nağıllarının əvvəlki sehrlı süjetindən xəbərsiz olur. Uşaq nağılları içərisində də sehrlı nağıllar mühüm yer tutur. Belə nağıllar məktəbli uşaqların yuxarı yaş qrupunun zövqünə daha çox uyğundur. Sehrlı nağılların öyrənilməsi uşaq dünyagörüşü üçün zəngin məlumatların əldə edilməsində çox əhəmiyyətlidir. Sehrlı nağıllarda div sehrlı qüvvə kimi nağılın məzmununun ayrılmaz tərkib hissəsidir (3, 182). Bu nağıllarda sehr məzmununu itirəndə uşaq nağılına çevrilir. Belə nağıllara “Cırtanın nağılı”nı misal göstərə bilərik. “Cırtanın nağılı”nda uşaq təfəkkürü yaşa uyğun olan bədii quruluşu qəbul edə bilir. Nağıldakı “Nənəm sizə yağ-əppək verib, məni də dalınıza alın” kimi cümlələr süjetə bədiiilik verir. Nağılın məzmunundakı “it hürən tərəfə”, yoxsa “ışıq gələn tərəfə” getmək seçiminin alt qatındakı mifoloji məzmun isə onu maraqlandırmır. Bu uşaq nağılının daha qədim formasındakı nağıl süjeti sehrlı nağıllara aiddir. Çünki burada əsas nağıl personajları olan Cırtan və Div mifoloji obrazlardır. Cırtan və Div öz mənşəyinə görə animizmə bağlıdır. Xeyirxah və şər qüvvələri təmsil edən bu personajlar mifoloji təfəkkürün ən alt layında odla və qədim kultla bağlı olaraq canlı personajlar şəklində uzaq keçmişdəki söyləyicilər tərəfindən nağıl obrazı formasına salınmış, mətn isə daha sonra uşaq nağılı kimi sabitləşmişdir. Cırtan od ruhunu, Div isə kultu (pərəstiş formasını) təcəssüm etdirir. Fakt kimi deyək ki, Cırtanın balacaboylu olması təsəvvürdə od ruhunun balaca kimi düşünləsinə uyğun gəlir.

Azərbaycan mifologiyasında da Cırtan və Divin keçdiyi mifoloji dünyagörüşün tarixi haqqında ilk dəfə tərəfimizdən fikir söylənilir. Cırtanın içində qədim bir nəhəng div mahiyyəti yatır. Qədim əcdadlarımızın arxaik düşüncəsindəki Cırtanın mahiyyətində ruhun balaca boylu təsəvvür edilməsi və mifoloji şüurda balaca boyluluğun formalaşması fəal rol oynayır. Bu düşüncəyə uyğun olaraq nəhəngliyin böyümə və kiçilməsi (growth shrinkage) tarixi proses kimi üzə çıxır, göz yaddaşında Cırtanın şəkillənmiş obrazı yaranır. Nəhəng görünən şər obrazlara, məsələn, Əjdahaya və Divə inanc dəyişir. Bir zaman “qəhrəman-əjdaha” olan onqon “Qazan-Əjdaha” paradıqmasından keçir (6, 445). Sonra mifoloji şüurda anti-qəhrəmana çevrilir. Mifoloji şüurda Div onun paradıqması kimi yaşayır. Divdən sonra paradıqma olmadığından mifoloji şüurda nəhəngliyin izi itir, onun əks-paradıqması kimi Cırtan doğulur. Bu proses zamanı Div gözün proyeksiyasında

və yaddaşda da kiçilir, mənası daralır, təhtəlşüürdə balaca boyluluğun canlandırılması və şəkillənməsi prosesi gedir. Belə nəticəyə gələ bilərik ki, Div özündən əvvəlki paradigmal kimi yaratdığıнын şəklinə girir, öz şər xüsusiyyəti ilə Cırtanın içində doğulur, yəni inisiyadan keçir, Div kimi ölür, Cırtan kimi dirilir. Bu prosesi “Oğuzun təəccübü” əfsanəsində təsvir olunan nəhəng cırtan boylunun “growth shrinkage” obrazıdır. Nəhəngin ovcunda tutduğu və anasına göstərdiyi cırtan məxluq gələcək insan nəslini təmsil edir (2, 221). Deməli, intuitiv dərk etmədəki “growth shrinkage” (böyümə-kiçilmə) prosesinin nəticəsində Divin kiçilməsinin qavranılması mifoloji şüürdə Cırtanı formalaşdırır. Eynicinsli Cırtan və Divin arasında antaqonist mübarizə başlanır.

Cırtan və Div öz mənşəyinə görə animizmə bağlıdır. Xeyirxah və şər qüvvələri təmsil edən bu personajlar mifoloji təfəkkürün ən alt layında və qədim kultla bağlı olaraq canlı personajlar şəklində uzaq keçmişdəki söyləyicilər tərəfindən nağıl obrazı formasına salınmış, mətn isə daha sonra uşaq nağılı kimi sabitləşmişdir. Cırtan od ruhunu, Div isə kultu (pərəstiş formasını) təcəssüm etdirir. Fakt kimi deyək ki, Cırtanın balacaboylu olması təsəvvürdə od ruhunun balaca kimi düşünlüməsinə uyğun gəlir.

Dünya xalqlarının mifologiyasında Cırtan ən çox yayılmış obrazdır. Cırtanlar nəhəng insanlardan sonra yer üzündə yaşayacaq ağıllı insanlar kimi rəvayətlərimizdə qiymətləndirilir. Oğuz miflərində Oğuzun əlində tutduğu balacaboylu məxluqu anası gələcək nəslin ağıllı varlığı hesab edir. Ümumiyyətlə, boyun balaca və ya böyük olması fiziki hadisədir. İnsanlarda boy artımı yerin kütləsindən və göyün cazibə qüvvəsindən asılıdır. Kütlə çox və cazibə az olanda insanlar uzunboylu, əksinə olanda isə qısaboylu olur.

Mifologiyada da Divlə Cırtan arasında qarşıdurma dəyişən prosesdir. Qəbilə quruluşu dövründə qəbilənin baş məbudu olan Divə (Devuş) etiqad var idi. Sinifli cəmiyyət formalaşanda dini inanc forması da dəyişdiyindən Divə etiqad edilməsi yasaqlandı, Divi zülmətlə əlaqələndirdilər, şər qüvvə elan etdilər. “Divlər haqqında kitabə”nin 35-47-ci səhifələri divlərə sitayişin qadağan olunmasına həsr edilmişdir (1, 21).

Baş məbud olan Devuş “Avesta” tərəfindən rədd edilərək, qaranlıq dünyada Əhrimənin köməkçisi elan edildi. Binar oppozisiyanın inkişafında bu qadağanlar da rol oynamışdır. Binar oppozisiyalara (iki tərəfin qarşıdurması) obrazların əks xarakterik xüsusiyyətə malik olması xasdır. Obrazların qarşıdurmasına zaman etibarilə mifoloji xarakterlərin məzmunlarının dəyişməsi də təsir edir. Biz bu xarakterik xüsusiyyətlərin dəyişməsinə Cırtan və Div oppozisiyasında da görə bilərik. Dediymiz kimi mifoloji təfəkkürün ilkin çağlarında Div müsbət qəbul olunan məbud olmuş, Cırtan isə mənfi xarakterin sahibi kimi mifologiyanın ən qədim vaxtlarında mifoloji düşüncədə yaşamışdır. Müəyyən tarixi zaman çevrəsində dəyişən insan psixologiyasının təhtəlşüürə təsiri nəticəsində mənfi xarakterli Cırtan müsbət xarakterli Cırtana çevrilir. Nağılda və mifoloji təfəkkürdə Cırtanın iki tipi ilə qarşılaşırıq: Cırtan – balacaboylu mifoloji məxluq; Cırtan – od ruhunun

simvolizə etdiyi şəxsləndirilmiş varlıq. “0” həddindən başlayaraq Cırtdanın mənfi işarəsi müstəvidən -1, -2, -3... olaraq yuxarı sıralanır, Divin də müsbət işarəsi müstəvinin son həddi üzərində ...+3, +2, +1 olaraq aşağıya doğru Cırtdanın mənfi işarəsi ilə toqquşur. Müstəvi üzərindəki Div sıfır həddindən aşağıdakı Cırtdanla toqquşan zaman onlar işarələrini dəyişirlər, Div mənfi işarəli, Cırtdan müsbət işarəli olur. Onların toqquşması marginal zamanda baş verir.

Mifoloji şüurda Əjdaha, Arslan, Təpəgöz və div obyektiv reallıqlar deyil, onların, xüsusən, Divin böyüyüb kiçilməsi (growth shrinkage) prosesində sonra yaranan məxluq da real canlı deyil. Cırtdan ölümə məhkum olan Divin kiçilməsindən yaranan və onun əksi olan mifoloji varlıqdır. Arslan, Təpəgöz və Div Əjdahanın paradiqmasıdır. Divdən sonra bu yaradılışda paradiqma yoxdur, çünki işarəsi sıfırdır. Bu səbəbdən xalq arasında da yaşından çox bilən uşaqlar haqqında belə bir deyim işlənir: Bu uşaq bir dəfə böyüyüb kiçilmişdir.

Bəzi xalqların folklorunda da divin üzərinə düşən funksiyaları dünya miflərindəki Cırtdan yerinə yetirir. Bu, qədim bir ritualın strukturundan irəli gəlir. “Cırtdan nağılı”nın da mənşəyində Divə olan sitayiş və sitayişdən sonrakı dövrlərin Div→Cırtdanla bağlı mifoloji görüşləri əks etdirən həmin qədim ritual dayanır. Yunan mifologiyasında göy üzünü Nəhəng Antey saxlayırsa, Skandinaviya mifologiyasında bu mifoloji vəzifəni Cırtdan icra edir.

Dünya xalqlarının miflərində cırtdanlar gələcək nəslin insanları kimi təsvir olunurlar. Sədnik Paşayevin topladığı “Oğuzun təəccübü” adlı rəvayətdə də cırtdanın gələcək insan nəsli yaradacağı fikri irəli sürülür.

Deməli, hər bir mütərəqqi ibtidai cəmiyyət özündən əvvəlki dünyagörüşə tənqidi yanaşmışdır. İctimai yasaq divlərə olan münasibəti öz əvvəlki məzmunundan ayıraraq ona mənfi xüsusiyyətlər aşılamaqla bədxah obraza çevirir. Deməli, “Avesta”dan əvvəlki dövrün şüur məhsulu olan div müsbət olsa da, dini şüurun ictimai şüura təsiri ilə o, əvvəlki formasından uzaqlaşaraq “Cırtdanın nağılı”ndakı axmaq və ağılsız obraza çevrilir. Bu obrazın nağılda digər bir xüsusiyyəti isə balaca uşaqları əyləndirmək məqsədilə onun gülünc vəziyyətə salınmasıdır. Uşaqları əyləndirmə uşaq nağıllarının başlıca xüsusiyyətidir.

Mifoloji təfəkkürdə balacaboylu cırtdan mənfi xüsusiyyətə malikdir və yeraltı mağaralarda yaşayır və nağıldakı divin funksiyalarını yerinə yetirmişdir. Onlar qarşılaşan zaman (toqquşan zaman) mifoloji şüurun formalaşmasının nəticəsi olaraq mənfi yükün müsbət yüklə, müsbət yükün mənfi yüklə əvəzlənməsini güman etmək olar. Deməli, indiki müsbət nağıl qəhrəmanı Cırtdan Divlə toqquşanda onun müsbət səciyyəsi böyük zaman çevrəsində mənfiyə doğru dəyişməlidir. Bu mifoloji çevrilmə prosesi tarixdən əvvəlki dövrdə baş verən zaman mənfi cırtdan divin müsbət işarəsini özünə yükləmiş və nağıldakı Cırtdan obrazının yaranmasına səbəb olmuşdur. Və əksinə prosesdə müsbət Div indi nağıllarda mənfi divlər kimi xarakterizə olunur. Bu proses dini dünyagörüşlərinin toqquşması nəticəsində yaranır.

Deməli, hər bir mütərəqqi ibtidai cəmiyyət özündən əvvəlki dünyagörüşə tənqidi yanaşmışdır. İctimai yasaq divlərə olan münasibəti öz əvvəlki məzmunundan

ayıraraq ona mənfi xüsusiyyətlər aşılamaqla bədxah obraza çevirir. Deməli, “Avesta”dan əvvəlki dövrün şüur məhsulu olan div müsbət olsa da, dini şüurun ictimai şüura təsiri ilə o, əvvəlki formasından uzaqlaşaraq “Cırtanın nağılı”ndakı axmaq və ağılsız obraza çevrilir. Bu obrazın nağılda digər bir xüsusiyyəti isə balaca uşaqları əyləndirmək məqsədilə onun gülünc vəziyyətinə salınmasıdır. Uşaqları əyləndirmə uşaq nağıllarının başlıca xüsusiyyətidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cildə. 1-ci cild. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı. Bakı, 1960.
2. Azərbaycan xalq əfsanələri. Bakı: Yazıçı, 1988.
3. Əliyev R. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Elm və təhsil, 2019.
4. Qafarlı R. Uşaq folklorunun janr sistemi və poetikası. Bakı, Elm və Təhsil, 2013.
5. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. İkinci hissə. Bakı, Elm, 2006.
6. Rzasoy S. “Kitabi-türkman lisani” Oğuznaməsinin transmediativ strukturu və ritual-mifoloji semantikasını. Bakı: Elm və təhsil, 2020.

Redaksiyaya daxilolma tarixi: İlkin variant: 10.09.2024

Son variant: 20.09.2024